

Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини

Степан Величенко

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 5. – Харків: ФріМайнд, 2001. – С. 18-41.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

СУПЕРЕЧЛИВІ СХЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ: РОСІЙСЬКІ ТА УКРАЇНСЬКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВЛАСНОЇ МИНУВШИНИ

ВСТУП

Російські царі здобули контроль над територією, яка сьогодні має назву Україна, в 1654 р. (Переяславський договір) і до 1796 р. включили більшість її до своїх володінь. У 1922 р., після того як більшовики опанували царською імперією, вони створили з її восьми південно-західних губерній Українську РСР, яка після 1945 р. та анексії західних та карпатських областей включила в свої кордони майже всі українські етнічні землі. У 1954 р. Кремль передав Кримський півострів під управління київської адміністрації. Росіяни, які населяли вісім українських губерній колишньої царської імперії, працювали переважно в адміністративній та військовій сферах. Упродовж 1930-х і післявоєнних років радянський уряд спрямовував російських робітників і функціонерів до східної та південної України, а також позбавляв власності або переселяв майже всіх поляків західно-українських земель протягом 1940-х рр.

Сучасна Україна існує як політико-адміністративна цілісність лише з 1945 р., а її окремі регіони та мешканці були відомі під різноманітними іменами аж до двадцятого століття, коли термін «Україна» увійшов до загального вжитку. Після монгольської навали Галицько-Волинське князівство на теренах, які сьогодні є Західною Україною, зберігало незалежність до 1340 року. Галичина була автономною під польським управлінням до 1430 р., так само як і Волинь у складі Великого князівства Литовського між 1382 та 1566 рр. Монголи після 1240 р. залишили автономію центральним київським землям, а литовські великі князі від 1362 до 1471 рр. визнавали цей регіон автономним князівством під назвою *Dominiā Kiovensia*. Центральна Україна між 1648 та 1653 рр. була де-факто незалежною, а від 1654 до 1783 рр. перебувала під царським управлінням як автономне політичне утворення під назвою Малоросія (Мала Росія, Гетьманат), якій було формально підпорядковане Військо Запорозьке на Півдні України.

Між 1458 та 1687 рр. Київська митрополія включала в себе українських та білоруських православних, об'єднаних у церкві під зверхністю патріарха Константинопольського, а з 1596 р. уніатська (греко-католицька) митрополія, розташована в Західній Україні, являла собою національну церковну організацію для католиків візантійського обряду. Після короткого періоду незалежності в 1917—1921 рр. і семидесяти років існування підконтрольної центру радянської республіки Україна здобула державність у 1991 р.

Росія зараз визнає українську державу. Проте кордони змінилися швидше, ніж стереотипи, й чимало людей в Україні та за її межами після 1991 р. все ще розглядають цю країну в контексті російської / радянської схеми національної історії. Ці погляди, сформульовані в працях українознавчого змісту, їхнє відношення до сучасної схеми української національної історії заслуговують на увагу не лише з точки зору внеску історіографії чи то до «пануючого імперського нарративу», чи то до «самосвідомості колонізованих».

Національна історія в Росії та Україні впливає на сприйняття суспільством сучасних реалій та проблем набагато більше, ніж у Західній Європі. Освічені люди в обох цих країнах не сприймають історичні тексти лише як витвір риторики, літератури, естетики, скомпонований за принципами художньої літератури. Вони дотримуються традиції, згідно з якою сучасні події осмислюються в душі розплати за далеке минуле.

Якщо сьогодні у Франції та Німеччині мало кого обходить, чи була імперія Шарля/Карла Великого «французькою» чи «німецькою», в Росії та Україні ще й сьогодні переймаються питанням, чи була держава Володимира/Володимира «російською» чи «українською». Ніхто в Англії більше не думає, що кельтський націоналізм був штучно створений Францією та/або Іспанією, щоб зруйнувати Британію, чого начебто прагне і Європейський Союз, переслідуючи подібні цілі сьогодні. Натомість у Росії, а подекуди і в Україні ще й досі вважають, що український націоналізм був створений поляками та/або німцями, щоб зруйнувати «Росію», а сучасна Америка використовує його задля ослаблення Росії. Наприкінці ХХ ст. в Росії та Україні українські студії все ще визначаються схемою національної історії, створеною до 1991 р. Схоже на те, що нові нові тексти замінять старі ще не скоро.

Цей нарис опишемо, як автори сучасної та російської/ радянської схем національної історії прагнуть включити до неї Київську

Русь, Галицько-Волинське князівство, православне населення Речі Посполитої та «Малоросії» та як інші, їм на противагу, конструюють автохтонну українську схему національної історії на тому ж самому матеріалі. У роботі змальовується тло для вивчення цієї частини Евразії й підсумовується, яким чином синтетичні історії Росії, України, СРСР та Української РСР зображують ключові події, що відбувалися на теперішній території України. У центрі уваги автора опинилися ті історики, які мали продуктивний вплив на інтерпретацію українсько-го минулого.

РОСІЙСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Ми можемо вважати початком модерних російських студій з української історії праці, написані впродовж 1760—1770-х рр., які мали виправдати інкорпорацію Катериною II «Малоросії» та Південної України. Перший огляд історії Росії, що включав обширний нарис про козаків, був надрукований одразу після другого розподілу Польщі (1794 р.), а перший модерний офіційний підручник російської історії, що побачив світ у 1799 р., також містив розділ, присвячений козацькій історії. Одночасно у 1790-х рр. за наказом Катерини II всі українські та польські літописи, знайдені на території щойно анексованих земель, систематично збиралися, копіювалися та доставлялися на зберігання до Санкт-Петербурга. Проте до XIX ст. включно основним джерелом інформації про «Малоросію» для росіян залишалися твори українських авторів XVIII ст. Ситуація почала змінюватися лише після 1848 р., з публікацією двох перших російських історій «Малоросії», спрямованих, з одного боку, проти тогочасного народницько-романтичного захоплення козаками, котрих почали вважати тепер небезпечним антидержавним елементом, а з іншого боку, проти польських претензій на українські землі, висунутих у ході повстання 1830 р.

Близько 1865 р. ще п'ять подібних праць було опубліковано після польського повстання 1863 р., а впродовж наступних п'ятидесяти років російські історики надрукували декілька спеціальних монографій та статей, присвячених ранньомодерній українській соціально-економічній, церковній та політичній історії. Росіяни вивчали також Київську Русь, але вони не вважали, що ця тема має відношення до «Малоросії» чи «України». Хоча українські землі були частиною імперії

й російські історики вивчали їх, «малоросійські студії» ніколи не були інституційно оформлені як спеціальна наукова дисципліна, подібна до сходознавчих чи африканських студій у Британії та Франції. Так само як шотландська історія не вивчалася в Лондоні, Оксфорді чи Кембріджі, українська історія не викладалася в Московському чи Санкт-Петербурзькому університетах.

У радянський період, коротко кажучи, не було ніякої «російської» історіографії України, як і будь-якого іншого неросійського регіону. Російських фахівців з неросійської історії було дуже мало, а за неросійську «національну історію» були відповідальні історики в неросійських республіках. У 20-х рр. Комуністична партія дозволяла республікам мати їхні власні схеми національної історії й терпіла їхні немарксистські інтерпретації. Проте вже до 1936 р. вона засудила місцеві історичні синтези, проголосивши обов'язковість «марксизму-ленінізму», поставивши науку під централізований партійний контроль і доручивши російським історикам і функціонерам сформулювати нову єдину схему історії СРСР, яка б включала минуле всіх народів країни. Неросійська історіографія формально залишилася в руках неросіян. І все ж, хоча росіяни й відкинули стару імперську історіографію, щоб створити нову схему, яку потім московська академічна бюрократія директивно впровадила на території всього СРСР, офіційна радянська інтерпретація української історії може розглядатися як «російська», відповідно до її намірів та призначення.

Оскільки царський та радянський уряди впливали на академічні призначення та контролювали видавничу справу набагато більше й довше, ніж це робили уряди на Заході, доля істориків і характер історичних інтерпретацій набагато більше залежали від прихильності начальства, аніж професійних, академічних критеріїв. Обидва режими, щоправда, дозволяли історикам деяку свободу інтерпретацій в дослідженні спеціальних проблем, причому імперська російська історіографія історії України була значною мірою неупередженою та збалансованою, незважаючи на те що вона розвивалася в ідеологізованому середовищі. Водночас царські, а пізніше радянські чиновники були менш поблажливі, коли йшлося про історичні публікації, призначені для широкої читачької аудиторії. Довше, ніж в будь-якій західній країні, вони підтримували ті інтерпретації минулого, які, на їхню думку, найкраще відповідали інтересам держави й, навпаки, намагалися перешкодити поширенню небажаних з цієї точки зору думок.

У царській імперії вільний ринок, корупція, неефективність, родинні зв'язки та коротка доба існування відносної свободи друку після 1906 р. послаблювали політичний контроль, дозволяючи окремим авторам видавати такі дослідження з історії Росії, «Малоросії» та України, які більшою чи меншою мірою відрізнялися від офіційної точки зору. В СРСР після 1937 р. відсутність вільного ринку і суворий адміністративний контроль над наукою стискували методологічне розмаїття й забезпечували одноманітність в інтерпретаціях історії СРСР та радянських республік в опублікованих працях. Хоча деякі історики радянської та імперської доби, що досліджували українську історію, могли цілком свідомо погоджуватися з офіційною точкою зору, після 1934 р., на відміну від царських часів, інтерпретація минулого стала прерогативою не вчених, а адміністративних органів.

РОСІЙСЬКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У 1883 р. один британський історик написав історію Британії, яка охоплювала всю імперію, а не тільки Англію, як це звичайно було прийнято для подібних праць. Хоча його книга була популярною й привертала увагу до імперської проблематики, англійські історики продовжували дотримуватися старої схеми британської історії, виключаючи з неї, приміром, шотландську тематику. Подібно до своїх англійських колег, російські історики також приділяли мало уваги власне імперській історії, за винятком зовнішньої політики держави. Але в той час, як англійці ігнорували Шотландію в загальних працях з британської історії аж до наступного століття, росіяни почали включати «Малоросію» до російської історії з 1840-х рр.

До цього часу літописи та узагальнюючі праці з історії Росії розпочиналися з подій на теренах, що зараз є Україною, але, переходячи до періоду після 1240 р., мало хто з авторів про них згадував надалі, зосереджуючись натомість на території сучасної Російської Федерації. На цю обставину у XVIII ст. почали нарікати ті українці, хто вважав, що їх рідна минувшина має бути включена до імперської російської схеми національної історії, так само як шотландці хотіли, щоб їхня історія увійшла до британської національної історії. Росіяни згодом відгукнулися на їхні жалі, причому найбільшою мірою — Ніколай Устрялов.

У 1836 р., через п'ять років після невдалого польського повстання, Устрялов скритикував тогочасні праці з історії Росії через те, що вони зосереджувалися виключно на території етнічної Росії та проголосив, що дійсно повна, «прагматична історія Росії» повинна включати в себе події в Литві та «Малоросії» від 1240 до 1795 рр. Він пояснив, що «Росія» була національно-культурною спільнотою такою ж мірою, як і династичною, причому «східні» та «західні» росіяни або українці були однією нацією з єдиною мовою, з єдиним «російським історичним процесом» та спільною вірою в самодержавство до XII ст. включно. З цього часу взаємини між східними та західними росіянами висвітлювалися в душі метафізичного «прагнення до возз'єднання», породженого їхньою уявною єдністю, розірваною монгольською навалою, розбитою згодом і утримуваною в такому стані внаслідок польсько-католицької експансії та репресій з боку польського уряду. Устрялов згадував західну Україну, але залишав цю керовану Австрією територію поза межами своєї схеми, хоча включав до неї події, що відбувалися на території центральної Польщі, котра залишалася під російським управлінням.

Оця «інклюзивна» версія «Російської історії» здобула популярність, оскільки вона відображала настрої освічених верств, які заперечували останні польські зазіхання на українські землі під російським управлінням. Вона здобула також підтримку з боку міністра внутрішніх справ, який зорганізував ідеологічну кампанію, щоб довести, що найзахідніші провінції імперії, відібрані Росією в Польщі в 1793 р., з незапам'ятних часів були російськими не лише за династичним правом, але й за їхньою культурою, мовою, релігією та національністю. Не дивно, що три праці Устрялова з історії Росії витримали разом аж 26 видань. Вони використовувалися як підручники й майже кожна наступна офіційна праця з історії Росії віддзеркалювала його трактовку «малоросійської» історії.

У цих та подібних до них працях чимало місця відводилося подіям, пов'язаним з Україною, причому деякі з них, на відміну від устряловських, згадували про Галич у Східній Галичині як про одного з основних претендентів на першість у середньовічній Русі. Незважаючи на ці та деякі інші незначні відмінності, пов'язані з інтерпретацією української тематики в узагальнюючих працях з історії Росії, всі вони вражають подібні між собою в ставленні до «Малої Росії». Переважна більшість авторів таких праць, подібно до Устрялова, включала події

від 1240 до 1795 рр., що відбувалися на території підросійської України, до російської національної історії не лише на підставі династичного права, але також через уявну етнічну єдність. Вони трактували події між 1340 та 1559 рр. як етапи польсько-католицької експансії, котрі відірвали «західну частину Росії» від «решти країни», і описували, як католицькі репресії православних «малоросіян» викликали з боку останніх справедливі повстання, котрі, у свою чергу, привели до «возз'єднання» малоросійських земель з Росією в 1654 р.

За невеликими винятками автори надавали мало значення деталям юридичного характеру україно-польських чи україно-російських стосунків; при цьому вони або цілком ігнорували долю підросійських українських земель після 1654 р., або схвалювали скасування того, що вони вважали деструктивною системою козацького управління. Вони засуджували будь-які польські впливи, вважаючи українських козацьких лідерів в кращому випадку людьми, не вартими довіри, в гіршому — егоїстичними полонofiлами, зрадниками Росії. Звертає на себе увагу відсутність у таких працях критики на адресу політики уряду щодо Гетьманщини, котра різко контрастувала з постійною критикою польської політики щодо українців в публікаціях з історії Польщі.

Напередодні Першої світової війни у 28-му томі Енциклопедического словаря з'явилася стаття про «Малу Росію», котра підсумовувала пошуки російською історіографією місця України в сучасній російській схемі національної історії. Це був регіон, територіально обмежений центральними та західними провінціями Російської імперії. Період його історичного існування окреслювався хронологічними рамками від XIV ст., коли «росіяни» почали свою боротьбу проти польсько-католицького гноблення, до 1831 р., коли скасування останніх залишків козацької автономії знову повернуло місцеве населення до «загального російського життя». Із статті в енциклопедії випливало, що «Мала Росія» не має своєї «історії» до або після зазначених вище дат, оскільки її автор посилався лише на літературу та мову «Південної Росії».

Між 1922 та 1934 рр. найбільш поширеними працями з історії Росії в СРСР стали праці провідного марксистського історика, Михайла Покровського. Його двотомна історія, вперше опублікована в 1910—1912 рр., була одним з небагатьох дореволюційних досліджень, критично налаштованих щодо української політики російського уряду, але найважливішим у ній було те, що вона надавала українському минулому статус самостійної національної історії. Розділ публікації

М. Покровського, присвячений ранньомодерній Україні — це справжній прорив, живий приклад того, як відмінний концептуальний підхід, застосований щодо загальнодоступного матеріалу, приводить до радикально відмінної інтерпретації минулого. Автор розглядав українську територію та її населення як суб'єкт царської зовнішньої політики та зображував їх як об'єкт російсько-польського колоніального суперництва.

М. Покровський наголошував, що, оскільки Київська Русь ніколи не була цілісною політичною чи національною спільнотою, в ній не могло бути й центру, який нібито переміщувався на Північ Росії, й що російські претензії на керівництво «всією Руссю» так само, як і їх імперія, були не більше ніж «політичною фантазією». Оскільки не було єдності, розірваної нібито після монгольської навали 1240 р., стверджував історик, немає сенсу зображувати Договір 1654 р. між Московщиною та козацькою Україною як союз чи возз'єднання. Скорочене однотомне видання історії Росії М. Покровського 1920 р., яке виключало з розгляду українську тематику, за винятком дуже короткої згадки в параграфах про зовнішню політику, слугувало для підсилення тогочасної офіційної точки зору, згідно з якою українська минувшина не розглядалася як частина російської національної історії.

Після 1934 р. радянські керівники перестали підтримувати «ексклюзивну» версію російської національної історії М. Покровського і почали директивним шляхом «роз'яснювати» історикам, як вони повинні писати. Їхнім першим завданням було створити нову схему, яка б включала минуле всіх народів керованої росіянами Євразії в єдину «історію СРСР». Історики тепер повинні були трактувати цю територію радше як єдність, ніж суму її національних частин, і не «відокремлювати» російське й неросійське минуле одне від одного. Вони не могли засуджувати росіян як гнобителів і окупантів на неросійських територіях і повинні були пояснювати, що імперська аннексія неросійських територій була не такою вже й поганою для тамтешніх народів порівняно з їхньою можливою інкорпорацією до сусідніх держав. Перші вказівки такого гатунку не були деталізовані, тим більше, що політичні обставини затримували їхнє впровадження в життя та пом'якшували їхній вплив.

Довоєнні узагальнюючі праці з історії СРСР включали до себе українські матеріали України, залежно від свого обсягу та читачької аудиторії, на яку вони були розраховані. Вони приділяли головну ува-

гу подіям, пов'язаним з Росією та засереджувалися радше на політичних, ніж соціально-економічних проблемах, попри формальні реверанси в бік сталінської версії марксистського історичного матеріалізму. У цих дослідженнях народи Київської Русі визначалися як східні слов'яни або «руські слов'яни». Вони відносили першопочатки української народності до XIV—XV ст. без згадки про те, коли з'явилася російська народність або що поняття «російське» відносилися до українців, так само як і до росіян. Історики, щоправда, все ще могли критикувати царську політику стосовно Гетьманщини.

Після 1945 р., коли Сталін, офіційно санкціонувавши окремі елементи російського націоналізму у своєму «тості за великий російський народ», відновив жорсткий контроль після відносного «лібералізму» воєнних років, історики почали підкреслювати «провідну роль» російської нації протягом століть та середньовічну «давньоруську народність», що передувала виникненню трьох східнослов'янських націй у XV ст. Вони знову відродили тезу про україно-російську етнічну спорідненість як рушійний фактор політичного життя, наголошуючи на тому, що було спільного в історії обох народів, пом'якшуючи критику царської політики щодо Гетьманщини і стверджуючи, що розвиток промисловості на українських землях у XIX ст. заперечує тезу про колоніальний статус економіки України після її інтеграції до Російської імперії. Іншою впливовою тенденцією післявоєнної радянської історіографії, що заслуговує на увагу, була послідовно негативна трактовка національного руху, котра зумовлювала оцінку всіх українських політиків, які не були радикальними соціалістами, як консерваторів і «зрадників» інтересів народу. Виникнення «дружньої» комуністичної Польщі після 1945 р. з її крихітною українською меншиною означало, що радянські автори могли тепер включати до своїх праць територію Західної України, про яку раніше не згадували. Якщо перед війною вони звинувачували «Польщу» в гнобленні українців у минулому, то після війни вони вже наголошували на тому, що українці разом з поляками боролися проти спільних ворогів — католицької церкви та шляхти.

«Тези про возз'єднання України з Росією» 1953 р. стали останньою важливою директивою, котра визначала місце України в схемі радянської історії й залишалася чинною аж до кінця СРСР. Подібні до устряловської «прагматичної схеми» за своєю русоцентричністю, змальовуванням України як регіону Росії та ігноруванням інституційних

і соціально-економічних відмінностей між Росією та Україною, «Тези», разом з тим, відрізнялися від концепції Устрялова за своєю термінологією та періодизацією, а також визнанням українців як певної культурно-мовної групи з окремою, хоча лише перехідною національно-історичною ідентичністю. «Тези» повторювали ідею про українців та росіян як нащадків єдиної «давньоруської народності» й стверджували, що домінуючою темою в українській історії було прагнення українців до «возз'єднання» з Росією. Зауважуючи, що минуле України не відрізнялося помітно від російського, «Тези» вимагали від істориків тлумачити українську історію не з позицій класової боротьби та соціально-економічних формацій, а з точки зору її зв'язків з Росією. Вони повинні були зображувати українців споконвічними жертвами католицького, а згодом царського гноблення. Згідно з цією версією минулого, російський панівний клас царської імперії при всіх своїх недоліках був здатний принаймні захищати імперію та розвивати її економіку. У той час як русофільськи орієнтовані українські лідери зображувалися та вихвалялися як особи, котрі усвідомлювали, що їхня нація може досягти національного та соціального визволення лише за допомогою «російського народу» в керованій росіянами державі, антиросійські діячі, якщо й згадувалися, то засуджувалися виключно як гнобителі, неспроможні ні захистити свою країну, ні сприяти розвитку її економічного потенціалу. Український національний рух зображувався як перешкода до єдності очолюваного росіянами «революційного руху» в масштабах всієї імперії. Проте, коли політичні обставини дозволяли це, деякі історики характеризували найбільшовицький український уряд 1917 р. за кілька місяців перед більшовицьким переворотом як «прогресивний».

Різка критика, що стала наслідком післявоєнної радянської версії російського націоналізму, примусила істориків применшувати розмаїття, відмінності та конфлікти в україно-російських відносинах та акцентувати увагу на «російсько-українській єдності» та «всеросійських» феноменах за рахунок місцевих подій та організацій. Проблеми, особливо важливі для України, але маргінальні для Росії, такі як, приміром, півтисячолітні польські культурні та політичні впливи, торгівля з Західною Європою в допетровські часи, міське самоврядування, приватна власність, уніатська церква, козацька соціальна структура, економічний колоніалізм, федералістські політичні тенденції та революційний націоналізм або ігнорувалися, згадувалися побіжно як аномалії,

або засуджувалися як перешкоди, що стояли на заваді «боротьбі братніх українського та російського народів» проти спільних класових ворогів. Крім того, подібно до всіх радянських істориків, українські фахівці змушені були працювати в концептуальних рамках «марксизму-ленінізму». Оця однолінійна, дедуктивістська версія позитивістського марксизму, яка проголошувала примат класового поділу суспільства та класової боротьби в історії, передбачала каузальний зв'язок між раціоналізмом та радикалізмом і класифікувала всі історичні особи та події або як «прогресивні», або як «реакційні», що неминуче приводило істориків як і функціонерів до ігнорування або замовчування ролі моралі, закону, інституцій, звичаю, спорідненості, випадку, думки, реформістської політики еліти та релігії в минулому.

У результаті виходила вихолошена версія історії, яка була радше надмірно викривлена, ніж вкрай некоректна. Вона обминала багато істотних проблем, порівнюючи Україну лише з Росією, але це відповідало її внутрішній логіці, а відтак, надавало їй переконливості. Проголошена урядом як складова частина наднаціональної «радянської історії», ця офіційна трактовка українського минулого мала на меті сприяти утворенню супранациональної «радянської» ідентичності. Повоєнні емігранти та дисидентські критики засуджували офіційну схему як знаряддя інтелектуальної колонізації, чие призначення полягало в ерозії української національної ідентичності та «колективної пам'яті».

УКРАЇНСЬКІ СТУДІЇ УКРАЇНСЬКОГО МИНУЛОГО

Українці в імперських інституціях та/або дозволених урядом громадських організаціях вивчали та публікували праці з «малоросійської» козацької історії впродовж усього XIX ст. Між 1848 та 1904 рр., однак, чиновники, які побоювалися, що хтось може скористатися цією темою для того, щоб спровокувати народні заворушення та виправдати «національне» відокремлення, намагалися утримати подібні дослідження на рівні регіональної етнографії. Уряд переслідував тих інтелектуалів, котрі, як він думав, виявляли «надмірну зацікавленість» «малоросійською» минувиною, й намагався запобігти публікації всього того, що могло б бути використаним для конструювання української національної історії. У результаті протягом кількох десятиліть ідея про те, що існувала така собі «Україна», котра мала тривалу «наці-

ональну історію», відмінну від російської, що вона включала до себе не лише козаків, але всіх українців на всій їхній етнічній території, розвивалася та поширювалася друком лише в Східній Галичині. Під австрійським управлінням історики, які були або священниками, пов'язаними з Львівським університетом, або членами Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, могли друкувати історичні розвідки, що містили теми, які їхні східні земляки або ігнорували, або змушені були обходити, такі, зокрема, як середньовічна Західна та ранньомодерна Правобережна Україна, уніатська церква, обмеження та ліквідація козацької автономії.

Між 1922 та 1939 рр. українські історики, які опинилися під польським управлінням Польщі й належали чи то до української церкви, чи то до Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, чи то до університету або державної дослідницької установи, були вільні досліджувати українське минуле як власне національну історію. Радянський режим у той же час, на відміну від свого царського попередника, визнав українців як націю, встановив республіку з такою назвою, з власними академічними інституціями й оплачував працю істориків, що описували українське минуле. Близько 1937 р. цю історію повинні були описувати згідно з директивами політичного керівництва з Москви. Після 1947 р. академічну структуру було централізовано, директиви стали більш детальними, а українське минуле мало вивчатися й зображуватися у відповідності з періодизацією та концептами, запозиченими з російської історії. Післявоєнні праці з історії Української СРСР, отже, не могли бути національними у властивому розумінні цього терміну, тобто комплексом знань, який враховує історичні особливості предмету дослідження.

УКРАЇНСЬКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У першій половині XIX ст. «історію України» треба було шукати в історіях «Малої Росії», написаних протягом попереднього століття представниками козацької старшини. Оці «козацькі літописи» зосереджувалися на історії козацького стану, котрий вони описували як військово-службову групу, що з незапам'ятних часів мешкала на землях по обидва боки Дніпра і пропонувала свої послуги різним правителям взамін на визнання їхніх «прав і вольностей». У XVII ст., за цими працями, соці-

альне гноблення та релігійні переслідування звільнили козаків від їх присяги на вірність польському королю, виправдали збройний захист ними своїх станових та релігійних прав і примусили їх в 1654 р. перейти в підданство до нового суверена, російського царя. Написана лояльними підданими, переважна більшість цих літописів була некритичною щодо царського панування та схвалювала інкорпорацію своєї країни в просвічену, православну імперську Росію.

У 1840-ві рр. група молодих інтелектуалів з Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, заснованої при канцелярії генерал-губернатора Києва та Правобережної України для протидії польським зазіханням на ці території, почала трансформувати козацьку версію малоросійського минулого для модерної схеми української національної історії. Зазнавши впливів з боку романтично-народницьких та аграрних соціалістичних ідеалів, втягнуті в дебати щодо того, чиї претензії на спадщину Київської Русі обґрунтованіші — українців чи росіян, беручи участь у запереченні польських зазіхань на українську територію, ці люди не відчували інтересу до політичної історії козацького стану та його юридичного статусу. Натомість вони звернулися до історії простого люду та його боротьби за справедливість. У своїх працях вони зосередилися на селянській соціальній історії, розглядаючи соціальне насильство з симпатією та ігноруючи урбаністичну, індустріальну та інтелектуальну історію, так само як і польські та російські культурні впливи.

П'ять публікацій, що з'явилися в 1845—1846 рр., були особливо важливі у визначенні параметрів цього нового підходу до минулого. Одна, створена Пантелеймоном Кулішем, вперше описувала «малоросійську» історію під назвою «Історії українського народу». На відміну від попередніх оглядів історії країни, вона зосереджувалася на селянських повстаннях і трактувала їх як демократичну боротьбу за національну свободу. У другій публікації, незавершеній історії середньовічної Західної України, її автор, Деніс Зубрицький, заперечував польські історичні претензії на цей регіон, доводячи, що польські королі розглядали його лише як здобич і що вони завоювали цей край силою, а не законно успадкували його. Дві роботи, відповідно Миколи Костомарова та Йосипа Болянського доводили, що «малоросійська» історія не може обмежуватися лише козацькою Україною, а має включати всю українську етнічну територію. Хоча в цих працях визнавалося, що українське минуле має включатися до схеми російської

національної історії, їхні автори стверджували, що саме українці були справжніми спадкоємцями Київської Русі, і що їхні національні та інституційні особливості, що проявлялися вже в середньовіччі, збереглися до сучасності, незважаючи на інкорпорацію до царської імперії. П'ята публікація була збіркою джерел, зібраних вище згаданою київською археографічною комісією. Вона містила вперше опубліковані документи, які стосувалися не лише козаків, але й соціально-економічної та церковної історії; тим самим утверджувалася нова ідея, що «українська історія» не обмежується козаками та Гетьманщиною.

Народницькі історики вважали Україну та українців частинами російської національної історії. Водночас, на відміну від своїх лоялістських «малоросійських» попередників і тих, хто перебував під впливом Устрялова, їхнє розуміння національності та національної історії піднімалося над політичними кордонами. Вони звернули увагу на соціальні, інституційні та етнічні відмінності між «автократичними» росіянами, «недемократичними» поляками та «демократичними» українцями, одночасно ігноруючи та применшуючи політичне значення україно-російської етнічної близькості, а також наголошували, що повна історія Російської імперії неможлива без знання її української частини. Вони зводили польське панування лише до завоювання та політичного шантажу, ігнорували його легальні аспекти та зображували його як обтяжливе та одіозне. Всупереч польським характеристикам українських повстань як безглуздої жакерії, вони доводили, що їхній народ свідомо скористався зі свого права на повстання проти польсько-католицького гноблення, нетерпимості та несправедливості в ім'я свободи. Оскільки народники могли робити критичні узагальнення щодо царського панування та україно-російських відносин лише в галицьких публікаціях до 1906 р., їхня трактовка цих тем в публікаціях на підросійських землях, принаймні до того року, була амбівалентною та містила в собі мало критики. Як правило, історики-народники пояснювали рішення Переяславської Ради 1654 р. радше несприятливими політичними умовами, в яких українці перебували на той час, ніж «прагненням до єдності». Вони заявляли, що населення розглядало самодержавство як інституційне втілення його соціальних ідеалів та бачило в царі володаря, що мав би захистити його (населення) від пограбування місцевою козацькою старшиною.

Українська модерна схема національної історії, створена в підросійській Україні, остаточно оформилася в західній Україні, де вона ді-

стала завершену форму в праці, написаній в 1903 р. Михайлом Грушевським. Надрукована наступного року в Санкт-Петербурзі, слідом за призначенням нового ліберального міністра внутрішніх справ, ця праця являла собою цілісну теорію, котра пояснювала, чому історики повинні виключити українське минуле з російського. Оскільки династичні погляди на історію застаріли, через те що ніколи не існувало ані «всеросійської» нації, ані її історії з початками в середньовічній Київській Русі, Грушевський доводив, що єдиним логічним шляхом для вивчення трьох східнослов'янських народів є розуміння кожного з них як окремої національно-історичної цілісності, чий взаємини між собою та сусідами визначалися суто політичними термінами.

У своїх історичних працях М. Грушевський виводив українську народність з V ст. та простежував її еволюцію через соціальні групи, які в різні часи за специфічних соціально-економічних обставин репрезентували «національну ідею». Він та його послідовники вважали, що в минулому люди були свідомими своєї етнічної / національної єдності, що національні відмінності між українцями та їхніми двома потужними сусідами визначали їхні політичні стосунки й що головні повстання в Україні були національними за своєю природою. Історики цієї генерації, подібно до народників, розуміли соціально-економічну несправедливість обмежено й виправдовували застосування насильства проти неї, навіть коли воно спрямовувалося проти власної еліти. Вони доводили, що українська верхівка була відчуженою від власного народу через свої економічні інтереси, й щоб залишитися при владі, вона змушена була укладати угоди з Польщею та Росією на не вигідних умовах. Трактовка Грушевським польсько-українських відносин, хоча й менш моралістична, ніж попередні народницькі дослідження завдяки більшій увазі до деперсоніфікованих соціально-економічних та культурних чинників, усе-таки зводила польське панування до завоювання та політичного тиску. В його трактовці середньовічної та ранньо-модерної української економіки зроблено акцент на її зв'язках із Західною Європою. Ліберальна цензура в Росії після 1906 р. та відсутність її в Галичині означали для Грушевського та його послідовників можливість давати народницьку інтерпретацію подіям і відкрито засуджувати в друку царський централізм та скасування автономії Гетьманщини. Водночас їхнє тлумачення історії XIX ст. обмежувалося інтелектуальною історією національного руху та його спробами здобути культурну автономію.

Після революції 1917 р. більшість українських істориків прийняла головну тезу М. Грушевського про українську національну історію як окремих, самостійний предмет досліджень, але розійшлася в підходах та інтерпретації останнього, що, у свою чергу, привело до виникнення двох основних варіантів зазначеної схеми. До 1932 р. в радянській Україні влада толерувала концепцію М. Грушевського, підтримуючи в той же час конкуруючу марксистську схему національної історії, головним архітектором якої був Матвій Яворський.

Згідно з цією останньою, українські більшовики були правдивими спадкоємцями та сучасними вождями споконвічної народної боротьби за національні та соціальні права, успішно завершеної з виникненням Радянської України. Ця версія минулого не зображувала село як гармонійну спільноту, незіпсовану матеріалізмом чи модернізацією. В її інтерпретації історія дев'ятнадцятого століття включала до себе соціальні та економічні проблеми, а національний рух розглядався як «прогресивна антиколоніальна боротьба» проти російського економічного імперіалізму. Натомість стверджувалося, що небільшовицькі українські політичні лідери керувалися класовими інтересами під час революції 1917 р.; вони зраджували національні й соціальні інтереси народу, коли підписували угоди з іноземними експлуататорськими класами, щоб утриматися при владі, так само як це чинив український панівний клас у попередні часи.

Поза межами СРСР антибільшовицькі історики, критично налаштовані щодо народницької тенденції Грушевського, розвивали «державницьку» версію національної історії, яка головну увагу приділяла українській еліті та періодам політичної автономії або незалежності. Цей варіант схеми М. Грушевського, що звичайно ідентифікується із Дмитром Дорошенком, змальовував народні повстання як національні революції, спрямовані проти іноземного правління в ім'я політичної незалежності. Українська держава в 1917 р., доводив він, подібно до раннях українських державних утворень, зазнала краху через політично незрілий «народ», збитий з пуття демагогами, які своїми нездійсненими соціально-економічними обіцянками допомогли ворожим сусідам зруйнувати її.

До 1939 р. головні тези радянської історичної схеми, яка включала всю підпорядковану Росією Євразію в історію СРСР, вже були сформульовані. Вони фокусували увагу більше на спільному, ніж особливому в російсько-українських відносинах, зводили національні

конфлікти до класових антагонізмів і проголошували, що україно-російська етнічна близькість була провідною політичною силою в історії. Ця модель історії, однак, не дістала розвитку та поширення через вибух Другої світової війни та інкорпорацію Західної України до Української РСР, внаслідок чого уряд вирішив толерувати неросійські національні почуття для підтримки місцевого патріотизму. Узагальнюючі праці під заголовком «Історія України», що друкувалися під час війни, містили в собі помірковану патріотичну інтерпретацію подій, яка висвітлювала українські особливості *vis a vis* з Росією приблизно так само, як це робила народницька історіографія до М. Грушевського. Так, приміром, публікація 1941 р. описувала Київську Русь радше як «східнослов'янську», ніж «російсько-слов'янську» державу. Вона наголошувала, що російська нація, так само як і українська, виникла приблизно в XV ст. і що на той час ім'я «Русь» застосовувалося стосовно українців. Після 1947 р., однак, синтетичні праці воєнної доби були засуджені й вилучені з бібліотек. Їх було замінено після 1953 р. русоцентричними розвідками, написаними відповідно до «Тез» під назвою «Історія Української РСР».

У менш суворому політичному кліматі після 1956 р. «реформістські» історики, серед яких найвизначнішим був Федір Шевченко, не могли піти так далеко, щоб побудувати альтернативну схему національної історії, яка виключала б Україну з історії СРСР. Проте вони мали можливість інтерпретувати «Тези» скоріше в широкому, ніж вузькому сенсі. Як наслідок, до 1972 р. публікації, які обговорювали замовчувані раніше проблеми та не наголошували на темах «возз'єднання» та російської зверхності, допомагали читачам відчути зміну акцентів, з якими висвітлювалися українські національні особливості в рамках офіційного радянського нарративу.

СХЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ. II НАРАТИВНА ФОРМА

Національна історія критикувалася в Західній Європі за виправдання агресивного націоналізму, ретроспективне впровадження етнополітичних кордонів в минуле, коли вони або не існували, або були менш помітними, а також за ігнорування гендерних аспектів та історії меншин. Фрагментація історіографії, яка стала наслідком зростаючої

кількості публікацій та нескінченного роздвіннювання новітніх історичних досліджень, також викликала сумніви щодо можливості написання не лише національної історії, але будь-якої послідовної синтези. Останнім часом можна було почути, що через відсутність в історичних подіях якоїсь послідовності чи прогресу, підпорядкування їх певній схемі (великому наративу) є неприйнятним не лише з онтологічних, але й навіть з епістемологічних міркувань. Категоріальний апарат, застосування якого передбачає будь-яка схема з її дефініціями, насправді лише спотворює все, що втискується в його рамки. Історики можуть, таким чином, описувати лише певні «моменти». Прихильники екстремістсько-релятивістської точки зору йдуть іще далі і проголошують, що не має жодної «події», яку історики можуть пізнати на основі очевидних доказів, а потім переповісти у вільній від професійного жаргону прозі; є лише невизначені метафоричні «тексти», відкриті для будь-якої вільної інтерпретації.

Усупереч неприязні деяких професійних дослідників, книжки, написані у формі наративу в кінці ХХ ст., все ще очолюють списки бестселерів у Північній Америці та Британії. Це, здається, підтверджує, що освічені люди все ще мають інтелектуальну потребу в організації та структуруванні знання всередині певної схеми, що вони потребують контексту для того, щоб зрозуміти специфіку подій й що цим потребам відповідає форма наративу. Подібно до цього, національна держава, яка є суб'єктом національної історії, пережила вплив глобальних комунікацій, ресторанів Мак-Дональд, гомогенної мас-культури, транснаціональних корпорацій. Після 1918 р. в Північній Америці та Західній Європі методологічна диверсифікація, яка зрештою привела до вивчення минулого кожного виду людської діяльності, разом із міжнародними комісіями, створеними для того, щоб запобігти націоналістичним упередженням у шкільних підручниках з історії, відокремили національну історію від ексклюзивних проявів національних лояльностей і намагання зробити її фактором екстремізму або шовінізму.

Історики, які використовували над- та/або ненаціональні категорії аналізу, приділяли більшу увагу тій межі, що розділяє націю, державу та соціальні групи. Вони перестали трактувати «народ» та правлячу верхівку як колектив, ставитися до королів скоріше як до адміністраторів, ніж завойовників, тлумачити ідентичність і лояльність як речі інклюзивні та складні більше, ніж ексклюзивні та монолітні, і надавати більшого значення ненасильницькому опору, випадку та від-

мінностям, ніж повстанню, долі та єдності. З кінця ХХ ст. історики почали використовувати мультикультурну схему національної історії, яка більше не обмежується виключно освіченою владною елітою, але включає до себе раніше зігноровані теми, такі як жінки, етнічні меншини, формування колективної та індивідуальної ідентичності й свідомості, а також історії повсякденності.

Життєздатність «національної історії» після 1945 р. була підтримана також заявами про те, що вона краще надається для пояснення минулого народів, які раніше підпорядковувалися європейським потугам. Якщо дивитися на певну територію та населення з центру, вони виглядають лише частинами єдиного цілого, маргінальними елементами, чия важливість є лише тимчасовою, в той час як центр, за самим своїм визначенням, є головним джерелом впливу на частину. Те, що є важливим у минулому регіонів, визначатиметься в такому випадку тим, що було важливим в історичному досвіді центру. Будь-який історичний опис регіону, написаний з такої перспективи, мусить бути упередженим, а отже, незадовільним. Якщо, з іншого боку, територія та населення трактується як самостійний центр, то вони набувають вигляду єдності, всередині якої події здобувають власну логіку, а вплив на них з боку зовнішніх політичних центрів визнається лише одним з багатьох інших факторів впливу. Праці, написані з такої «місцево-центричної національної» перспективи, отже, повинні краще пояснювати минуле досліджуваних країн і народів, ніж «столично-центричні імперські» моделі, хоча б тому, що вони є більш деталізовані та послідовні.

ПОСТРАДЯНСЬКІ ТОЧКИ ЗОРУ

Після колапсу СРСР в 1991 р. російські та українські історики змогли взяти участь на рівних в існуючих міжнародних комітетах з написання підручників та засновувати нові міжрегіональні комітети. Вільні від опіки держави, вони написали нові синтети та відродили дорадянські схеми національної історії у власних країнах, які викликали дебати в Україні щодо того, чи варто їх канонізувати, чи деконструювати. Російські та українські історики нарешті дістали змогу ознайомитися з американськими та європейськими аналітичними концептами кінця ХХ ст. і використати їх для написання нових оглядів національної історії.

Опубліковані дані, однак, показують, що інтерпретації до 1991 р. продовжать домінувати в публічному дискурсі; причому довше в Росії та Україні, ніж у Польщі, де між 1991 та 1995 рр. лише три довоєнні синтети були перевидані. Натомість, у Росії та Україні протягом тих же років до 40—45 % надрукованих узагальнюючих історичних праць відповідних країн є репринти видань до 1917 р., причому в російському списку репринтів підозріло відсутні обидві синтети М. Покровського. Одночасно в Росії та Україні були передруковані російські полемічні націоналістичні твори початку минулого століття, котрі описували «українізм» як антиросійську змову, інспіровану поляками, німцями, масонами чи євреями.

Часова затримка між дослідженням, сприйняттям і поширенням, так само як і вище згадані проблеми, які стосуються можливості синтезу, всюди зумовлюють уповільнений характер концептуальних змін. Але відмінності між російськими та українськими істориками вказують, що взаємоприйнятні моделі національних історій з'являться ще не скоро й що в обох країнах історична схема, поширена до 1991 р., буде застосовуватися й у ХХІ ст. Відверте засудження росіянами Росії як «імперсько-колоніальної» держави є великою рідкістю, проблема Росії як імперії є новою для російських істориків, і дуже мало росіян погоджуються з тим, що «українці» настільки відрізняються від росіян, що утворюють окрему національність із власною національною історією. Публікації Інституту слов'янознавства та балканістики Російської Академії наук та Центру українських та білоруських студій в Московському університеті після 1991 р., критичні щодо домінуючих російських поглядів на українців та стосунки Росії з Україною в минулому, демонструють важливий процес концептуальної еволюції в російській історіографії, але на сьогодні вони репрезентують думку меншості.

Після 1991 р. більшість російських фахівців стверджують, що царське та радянське панування, хоча й здійснювалося за допомогою репресій, було менш обтяжливим, ніж порядкування західно-європейських держав в їхніх колоніях; подібні інтерпретації багато українців можуть розглядати як звичайне виправдовування імперії. Російські історики доводять, що, на відміну від більшості європейських імперій, де правителі або зменшили, або винищили місцеве населення, на керованих росіянами теренах всі народи благополучно збереглися аж до падіння СРСР в 1991 р. Пересічні росіяни страждали під владою царів і комісарів, зазначають вони, так само як прості неросіяни, тому Ро-

сію не можна обвинувачувати в гріхах її правителів. Російські фахівці все ще визнають існування «давньоруської народності», що, у свою чергу, створює підстави для аргументів на зразок того, що Україна була лише частиною єдиного російського цілого, «возз'єднаного» в 1654 р. Популярні огляди російської національної історії все ще починаються з «київського періоду», але вони вже імпліцитно виключають Україну, а їхні автори намагаються уникати використання пов'язаних з Україною питань після 1240 р., або торкаються їх лише побіжно в розділах, присвячених міжнародній політиці. Натомість автори докладних академічних праць і більшості фахових публікацій про Україну, написаних після 1991 р., детально зупиняються на українських проблемах після 1240 р. Вони розповідають, як два «братніх» східнослов'янських народи, що походять від «давньоруської народності», возз'єдналися після 1654 р., після чого розвивалися подібними шляхами, страждали та святкували перемоги разом у межах однієї держави.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. концепція М. Грушевського залишається найпоширенішою, у той час як Наталя Яковенко та Ярослав Грицак уже створили власні синтети України історії з націонал-державницької, модернізаційної перспективи. Більшість узагальнюючих праць, написаних після 1991 р., однак, нагадують «державницький» варіант концепції М. Грушевського. Їхні автори ставлять у центр уваги політичну історію автономістської чи сепаратистської еліти, тобто проблеми, ігноровані за радянських часів і, на відміну від післявоєнної радянської точки зору, приймають як аксіому, що українська економіка могла б розвиватися набагато успішніше, якби вона не була під іноземним пануванням, тим самим розглядаючи політичну незалежність як самодостатню, а не всього лише необхідну умову модернізації. Синтетичні огляди національної історії, що з'явилися після 1991 р., зображують українців як окрему націю з найдавніших часів, яка впродовж століть страждала від царсько-російського, а також польського гноблення та експлуатації, але погляди авторів таких праць на польське та російське панування відрізняються в деталях та акцентах.

У той час як одні врівноважують висновки про польські небажані впливи на Україну дискусіями щодо ролі Польщі як історичного провідника західноєвропейських впливів, інші, приміром, наголошують на тому, що Польща була гнобительською, «імперіалістичною» та «колоніальною» державою, яка принесла Україні лише полонізацію та

окаатоличення. Однак найбільш вражає не стільки це категоричне за-
судження польського панування, скільки той факт, що автори 15-то-
мної історії, написаної на зламі століть, яка містить таку інтерпрета-
цію подій, примудрилися сконденсувати століття польського, і так
само російського, панування всього на декількох сторінках тексту.

ЛІТЕРАТУРА

Аймермахер К. та ін. Национальные истории в советском и пост-
советских государствах. Москва, 1999.

Бушуев В., Миронов Г. Е. История государства Российского. В 3 т.
Москва, 1991—95.

Величенко С. Інтерпретація «дожовтневої» історії України // Слово
і час. 1991. № 11. С. 20—23.

Він же. Перебудова та минуле неросійських народів // Українсь-
кий історичний журнал. 1992. № 4. С. 96—105.

Волконский А. Н. Историческая правда и украинофильская про-
паганда. /передрук/. Донецк, 1998.

Ежегодник книги СССР 1991. Москва, 1994.

Грицак Я., Дашкевич Я., ред., Михайло Грушевський і українсь-
ка історична наука. Львів, 1999.

Зайцев, Ю. та ін. Історія України. Львів, 1996.

Залізняк Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність // Пам'ять століть. 1998. № 6. С. 2—15.

Зашкільняк Л., ред. Козацькі війни XVII століття в історичній
свідомості польського та українського народів. Люблін-Львів, 1996.

Зубкова Е. Ю., Куприянов А. И. Возвращение к «Русской идее» // О-
течественная история. 1999. № 5. С. 4—28.

Ісаєвич Я. Михайло Брайчевський і його концепція історії Укра-
їни // Український історик. 1994. № 1—4. С. 189—200.

Іванов Б. Ю. та ін. История отечества: Энциклопедический сло-
варь. Москва, 1999.

Книги Российской Федерации. Москва, 1995—97.

Кулешов С. В. та ін. Национальная политика России: История
и современность. Москва, 1997.

Литаврин Г. Г. та ін. Этническое самосознание славян в XV сто-
летию. Москва, 1995.

Миллер А. та ін. Россия — Украина: история взаимоотношений. Москва, 1997.

Пятецкий Л. М. Справочник по истории России с древнейших времен до наших дней. 2-е изд. Москва, 1995.

Пивовар С. Проблемы украинской ментальности в историко-политическом наследии Н. Костомарова и В. Антоновича // Проблемы славяноведения. 2000. № 1. С. 67—75.

Портнов А. Очима сусіда : сучасні російські підручники з історії про Україну // Сучасність. 2000. № 10. С. 154—56.

Рыбаков Б. А. та ін. История России. В 14 т. Москва, 1995.

Самуйлов С. О некоторых американских стереотипах в отношении Украины // США: экономика, политика, идеология. 1997. № 3. С. 84—96; №. 4. С. 81—90.

Смолин, М., ред. Украинский сепаратизм в России. Москва, 1998.

Смолий В. ред. Україна крізь віки. В 15 т. Київ, 1998 — 2000.

Сорокотина Н. История России. Женский взгляд. Москва, 1999.

Шаповал Ю., Телус М., ред. Українська історична дидактика. Київ, 2000.

Яковенко Н. В кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. 2000. № 3. С.58—78.

Bibliografia Historii Polskiej. Kraków, 1992—97.

Bonusiak W., ed. Polska, Niemcy, Ukraina w Europie. Rzeszow, 1996.

Brandenburger D., Dubrovsky A. M., The People Need a Tsar: The Emergence of National Bolshevism as Stalinist Ideology, 1931—1941, *Europe Asia Studies* (July 1998): 873—92.

Fieldhouse D. Can Humpty-Dumpty be put together again? Imperial History in the 1980's, *Journal of Imperial and Commonwealth History* (October 1983) 9—23.

Iggers G. G. *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to Postmodern Challenge*. Hanover, NH, 1997.

Isaevych Ia. Ukraine and Russia: The Burden of Historical Tradition and Contemporary Realities, *Journal of Ukrainian Studies* (Summer-Winter 1995): 5—14.

Ukrainians and Poles: Recent Developments in Politics and National Historiographies, *ibid* (Summer-Winter 1996): 67—80.

Lonnroth E. et al. *Conceptions of National History*. Berlin, New-York, 1994.

Malia M. *Russia under Western Eyes*. Cambridge MA, 1999.

Potichnyi P. et al. *Ukraine and Russia in their Historical Encounter*. Edmonton, 1992.

Prizel I. *National Identity and Foreign Policy*. Cambridge MA, 1998.

Velychenko S. *National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretation of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from Earliest Times to 1914*. Edmonton, 1991.

Idem. *The Origins of the Official Soviet Interpretation of Eastern Slavic History; A Case Study of Policy Formation*, *Forschungen zur osteuropaeschen Geschichte* 46 (1992): 221—53.

Idem. *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia. Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History 1914—1991*. New York, 1993.

Wallerstein I. *Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*. Cambridge UK, 1991.

Wilson A. *The Donbass between Ukraine and Russia; The Use of History in Political Disputes*, *Journal of Contemporary History* (April 1995): 265—89.

Idem. *The Ukrainians. Unexpected Nation* (New Haven, 2000)

Yekelchuk S., *Stalinist Patriotism as Imperial Discourse: Reconciling the Ukrainian and Russian «Heroic Pasts», 1939—1945*, *Kritika* no.1 (2002) 51—80.

Zernack K. *Polen und Russland. Zwei Wege in der europäischen Geschichte*. Berlin, 1993.

(Переклад з англійської В.К. та М.Ч.)